

**Ն.Պ. ԻԳՆԱՏԵՎԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ
ԱԴԻԲԱՆԱՊՈԼՍԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ
ՍԱՆ-ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ**

Նիկոլայ Պավլովիչ Իգնատևը (1832-1908 թթ.) եղել է ռուս հայտնի դիվանագետ և պետական գործիչ: 1864 թ. նա նշանակվել է Կ. Պոլսում ռուսական դեսպանորդ, իսկ 1867 թ. ստացել դեսպանի կարգավիճակ: Այդ պաշտոնում Իգնատևը ծառայել է մինչև 1877-78 թթ.¹ ռուս-թուրքական պատերազմը: Թեև Իգնատև-դիվանագետի համար միշտ առաջնային նշանակություն է ունեցել ազգային, պետական շահը, և նրա ողջ գործունեությունը նպատակաուղղված է եղել միջազգային ասպարեզում Ռուսաստանի հզորության աճին և ռազմաքաղաքական դիրքերի ամրապնդմանը, այդուհանդերձ, Կ. Պոլսում իր պաշտոնավարման ընթացքում նա պաշտպանել է նաև օսմանյան դժբախտ հայատակների, հատկապես բալկանյան ժողովուրդների շահերն ու իղձերը՝ ջանալով դրանք միշտ ճկունորեն համադրել:

Ն. Պ. Իգնատևի դիվանագիտական գործունեությունը Կ.Պոլսում քաղաքական որոշակի դեր խաղաց նաև արևմտահայերի ճակատագրում: Նրա հետևողական ջանքերի շնորհիվ 1878 թ. Սան-Ստեֆանոյի նախնական հաշտության պայմանագրով Թուրքիային պարտադրվեց բարեփոխումներ իրագործել Արևմտյան Հայաստանում: Արևմտահայերի օրինական պահանջներն առաջին անգամ մտցնելով պաշտոնական դիվանագիտական փաստաթղթերի մեջ՝ Իգնատևը նախահիմք ստեղծեց հայկական հարցի վերջնական ձևավորման և միջազգային ասպարեզ դուրս գալու համար²: Նկատի ունենալով Իգնատևի դիվանագիտական գործունեության որոշակի նշանակալի դրվագներ, այդ թվում՝ Կ. Պոլսում պաշտոնավարման տարիներին հայերի պաշտպանության փաստերը, որոնք նախկինում լիովին և օբյեկտիվորեն չեն լուսաբանվել, Իգնատև-դիվանագետի այդ ժամանակաշրջանի գործունեության ուսումնասիրությունն ու գիտական ընդհանրացումը ձեռք է բերում արդիական քաղաքական և կարևոր պատմագիտական նշանակություն:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում ռուսական բանակը բազում հաղթանակներ տարավ Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում: Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական բանակը գրավեց Արդահանը, Բայազետը, Ալաշկերտի հովիտը, Կարսը և Էրզ-

րումը, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասը: Բալկանյան ռազմաճակատում ռուսական բանակը հունվարի 8-ին (20) գրավեց Ադրիանապոլիսը (Կ. Պոլսի մերձակայքում) և մոտեցավ Կ. Պոլսին: Թուրքիան ստիպված զինադադար խնդրեց: Թուրքական կողմի հետ բանակցություններ վարելու համար 1878 թ. Իզմատևը կայսեր հրամանով մեկնեց Ադրիանապոլիս, որտեղ տեղակայված էր ռուսական բանակի շտաբը³: Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև զինադադարի մասին համաձայնագիրը կնքվեց 1878 թ. հունվարի 19 (31)-ին⁴, որտեղ բառ անգամ չկար հայերի կամ ապագա «անկախ Հայաստանի» մասին:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը⁵ թուրքահայության փրկությունը տեսնելով միայն Ռուսաստանի հովանու ներքո՝ հանձնարարեց Ադրիանապոլսի առաջնորդական փոխանորդ Գևորգ վարդապետ Ռուսչուգույանին հանդիպել և բանակցել Պոլսի վրում ռուսական մախկին հյուպատոս Մ. Կիրովի, Կ. Պոլսում ռուսական մախկին դեսպան Ն. Պ. Իզմատևի և ռուս այլ գործիչների հետ: Իզմատևի հետ գրույցի ժամանակ Ռուսչուգույանը հայտարարեց, որ երբ կայսրը պաշտոնապես հայտարարի արևելյան քրիստոնյաների ազատության մասին, ապա նա չմոռանա հայ ժողովրդին: Իզմատևը պատասխանեց, որ ռազմական գործողությունների դադարեցման պատճառով ամեն տեսակ ճնշումները Թուրքիայի վրա իրական նշանակություն չեն կարող ունենալ⁶:

Երբ Ռուսչուգույանը Իզմատևից հետաքրքրվում է հայերի ապագայով, ռուս դիվանագետը պատասխանում է, որ ռուսական բանակը հասել է մինչև Էրզրում, և հայ ժողովրդի մեծ մասն արդեն ազատություն է վայելում: Հայերը չեն կարող ստանալ այնպիսի ազատություն, ինչպիսին պիտի ստանան բուլղարացիները, պատճառաբանելով, որ հայերը անպատրաստ են գտնվել և Հայաստանի մեջ դարձել են «մեռյալ տարերք»: Նա երեք տարի շարունակ հայոց դատի «պաշտպանն ու փաստաբանն է» եղել Կ. Պոլսում, իսկ հայկական վերնախավը՝ այդ թվում նաև Նուբարը⁷, իրեն չեն օգնել այդ գործում⁸: Կ. Պոլսում իր պաշտոնավարումը սկզբում Իզմատևը իր նոթերում գրում էր, որ ֆրանսիացիները ցանկանում էին իրար միավորել գրիգորյան ու կաթոլիկ հայերին և վերջիններիս ուղղել Ռուսաստանի դեմ՝ թուլացնել ռուսական ազդեցությունը արևմտահայերի շրջանում: Իզմատևը վկայմամբ այդ միավորման մասին Ֆրանսիայի հովանու ներքո՝ համապատասխան պայմանագիր էր կնքվել⁹:

Կ. Պոլսի պատրիարքն օգտվեց հունվարի 20-ին (փետրվարի 1) թուրքական պաշտոնյաներ Ստեփան փաշա Ասլանյանի և Հովհաննես Էֆենդի Նուրինյանի Ադրիանապոլիս ժամանելու հանգամանքից և վերջիններիս առաջարկեց Իզմատևի հետ բանակցություններում լինել

Ռուսչուգուլյանի խորհրդատուները: Ասլանյանին ու Նուրիյանին հաջողվեց հանդիպել Իզմատսին¹⁰, և ըստ Ռուսչուգուլյանի հուշերի՝ Իզմատսը նրանց խոստացավ հայոց խնդրի մասին հաղորդել Մեծ իշխանին՝ Նիկոլայ Նիկոլաևիչին: Երկու օր անց՝ հունվարի 22-ին, Ասլանյանին հետ Ռուսչուգուլյանը կրկին հանդիպում է Իզմատսին: Վերջինս նրանց տեղեկացնում է, որ գրուցել է Մեծ իշխանի հետ, որը հավանություն է տվել այդ առաջարկին և այդ մասին տեղեկացրել է կայսրին, որի պատասխանին նա սպասում է¹¹:

Այս իրադարձությունների մասին է վկայում Իզմատսի նոթերում առկա հետևյալ գրառումը. «Ես հայերի խնդրագրերը կայսրության մնացած հպատակների խնդրագրերին հավասար տարա Մեծ իշխանի մոտ, որպեսզի վերջինս դրանք կայսրին ուղարկի»¹²:

Հունվարի 28-ին (փետրվարի 8) պատրիարքի հրավերով Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչը, Իզմատսը, Նելիդովը, 16 ռուս գեներալներ և բարձրաստիճան պաշտոնյաներ այցելում են հայկական եկեղեցի՝ մասնակցելու Ռուսաստանի հաջողությանն ուղղված բարեմաղթություններին և զոհված ռուս զինվորների հիշատակին նվիրված հոգեհանգստի հանդիսավոր արարողություններին, հյուրասիրվում թեյով¹³: Ռուսական պաշտոնյաների այդ այցը ևս մեկ անգամ վկայում է արևմտահայության նկատմամբ ցարական կառավարության ցուցաբերած մեծ հոգատարությունը:

Այդ արարողությունից հետո Ռուսչուգուլյանի հետ հաջորդ հանդիպման ժամանակ Մեծ իշխանը հանձնարարում է Ռուսչուգուլյանին հեռագրել պատրիարքին, որ վերջինս կարող է հանգիստ լինել. «... եղբորս հետ բանակցութեան մէջ ենք»¹⁴:

Ներսես պատրիարքը Սան-Ստեֆանոյում փետրվարի 1-ին (13) Առաքել Բեյ Տատեյանի տանը Մեծ իշխան Նիկոլայի հետ անձամբ հանդիպելուց հետո երկու խնդրագրերը հղեց Ռուսաստանի կայսր Ալեքսանդր 2-ին և վարչապետ Ա. Մ. Գորչակովի անուններով, որոնք Մեծ իշխանն անմիջապես ուղարկեց Պետերբուրգ: Այդ խնդրագրերի տակ ինը եպիսկոպոսներ ստորագրել էին: Խնդրագրերում ասվում էր. «... Տեր Արքայ, Ձեր խոստումները ամենուն համար էին: Ձեր խնամքը պետք է ամենուն համար հաւասար տարածուի: Հայերն ալ ունեին այնչափ իրաւունք, որչափ Թուրքիոյ միւս քրիստոնեայ հասարակութիւնք...»¹⁵:

Ըստ Իզմատսի նոթերի՝ Գորչակովը ընթերցելուց հետո հայերի ողղված խնդրագիրը, հեռագրում է Իզմատսին. «Ձեզ հավանաբար հայտնի է Մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլաևիչի մտադրությունը Հայաստանի նոր սահմանների՝ կայսրի կողմից արդեն հաստատված որոշ սահմանափակումների մասին: Այդ մտադրությունը չի համապատասխանում պատրիարքի հույսերին և ցանկություններին: Եթե Ձեզ ան-

հանգստացնում է ապագա պայմանագրի վերաբերյալ որևէ հարց, ապա սահմանափակվեցեք հայտարարությամբ, որ վերջիններս նախատեսված չեն Ձեր հրահանգներով և Ձեր նկատառումները ներկայացրեք Պետերբուրգ՝ սովորական (այսինքն՝ փոստային) ճանապարհով»¹⁶: Ռուսաստանի վարչապետ Ա. Մ. Գորչակովի Իգնատևին գրված այս նամակը ցույց է տալիս վերջինիս անտարբեր վերաբերմունքը հայերի խնդրագրում առկա իդեերի նկատմամբ:

Ալեքսանդր 2-րդ կայսրը իրեն ուղղված խնդրագիրը ընթերցելուց հետո՝ տալիս է իր համաձայնությունը, որ առաջիկա հաշտության դաշնագրում հայ ժողովրդի վիճակին բարելավող հոդված մտցվի: Իգնատևը, կայսեր այսպիսի պատասխանը ստանալով, իր մոտ է կանչում Ռուսչուգուլյանին և նրան ավետում, որ Սան-Ստեֆանոյի հաշտության դաշնագրում հիշատակվելու է հայերի մասին¹⁷: Իգնատևը հայերին առաջարկում է կազմել իրենց պահանջները ներկայացնող ծրագիր: Ի վերջո, Ազգային ժողովը ներկայացրեց մի փաստաթուղթ, որը ըստ Ռուսչուգուլյանի գրառումների. «Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայկական տարածքներ Վանին, Մուշին, Կարինին, Տիգրանակերտին ինքնավարություն էր առաջարկում տրամադրել»¹⁸: Սրանից զատ Իգնատևը, օգտվելով պատերազմում հաղթողի իրավունքից, բանակցության ժամանակ թուրքական ներկայացուցիչներից պահանջեց կատարել «հանուն մեր անդրկովկասյան սահմանների բարելավման, տարածքային գիշումներ Հայաստանում»¹⁹:

Ռուս-թուրքական բանակցությունների մասին Ռուսչուգուլյանը գրում է, որ մի քանի օր հետո իշխան Իգնատևը ավետեց մեզ, որ դաշնագրի 16-րդ հոդվածում առկա է հայկական խնդիրը: Սրանով Թուրքիայի Ասիական գավառներում տեղի ունեցած անկարգությունների և հարստահարումների առաջն առնելու համար, սուլթանի որոշմամբ և ռուսաց կայսեր երաշխավորությամբ Թուրքիայի հայաբնակ գավառներին (Կարինին, Մուշուին, Վանին, Տիգրանակերտին, Սեբաստիային) ինքնավարություն էր առաջարկում տրամադրել²⁰: Իգնատևի խմբագրած այս հոդվածը պարունակում էր հայ պատգամավորների գլխավոր պահանջները:

Սակայն ռուս-թուրքական բանակցությունների ընթացքում Նարեկը գրում էր, որ Իգնատևը բարեփոխեց 16-րդ հոդվածը: Եվ այսպես՝ մի կողմից թուրք լիազորների բացարձակ ընդդիմությունը, մյուս կողմից՝ ռուս լիազորների՝ Պետերբուրգից այդ մասին կտրուկ հրահանգ չստանալը, միևնույն ժամանակ Անգլիայի սպառնալիքների «շնորհիվ» քաղաքական հանգամանքների բարդանալը՝ ստիպեցին Իգնատևին զիջել, և հայկական վերոնշյալ գավառների ինքնավարության պայմանը չընդգրկվեց 16-րդ հոդվածում²¹:

Ռուս-թուրքական հաշտության բանակցություններն ավարտվեցին 1878 թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3) Կ. Պոլսի մատույցներում գտնվող Սան-Ստեֆանո վայրում՝ Առաքել Բեյ Տատեյանի տանը, նախնական հաշտության պայմանագրի ստորագրմամբ, որի 16-րդ - հոդվածը ստացել էր հետևյալ վերջնական ձևակերպումը. «...Բարձր դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել Արևմտյան Հայաստանի մարզերում տեղական կարիքներից հարուցվող բարելավումներ և բարենորոգություններ, և զերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից»²²: Թեև պայմանագրի 16-րդ հոդվածը չէր որոշում, թե որո՞նք էին հայկական մահաճգների սահմանները, ո՞վ պետք է ճշտեր տեղական կարիքները, բարենորոգումների բնույթն ու ընդգրկումը, սակայն գլխավորն այն էր, որ Իզմաստի ջանքերով միջազգային դիվանագիտության բառապաշարում առաջին անգամ հայտնվեցին «Հայաստան» և «Հայկական հարց» բառակապակցությունները:

«Հայերը, - գրում է Իզմաստը, - մեզանից չպետք է պահանջեն ավելին, քան այն, որ այժմ մենք կարող ենք ձեռք բերել: Համեմայն դեպս, եթե մեզ հաջողվի Դռան հետ համաձայնության գալ պայմանագրում առաջարկված հոդվածի իմաստով, ապա նրանց նկատմամբ Ռուսաստանի պաշտոնական հովանավորություն կապահովվի, և դա կարևոր քայլ կլինի նրանց ապագայի բարելավման համար: Այս հոդվածը (խոսքը 16-րդ հոդվածի մասին է - Հ. Կ.) լիովին բավարարում է հայերի համընդհանուր ցանկությունները: Առաջին անգամ Հայաստանի անունը հրապարակվեց միջազգային պայմանագրում և Թուրքիայի կողմից ընդունված պարտավորությունները կարող են հիմք ծառայել խնամակալության համար Փոքր Ասիայի քրիստոնյա բնակչության մեծամասնության նկատմամբ: Այս հոդվածը կապացուցի Եվրոպային, որ Ռուսաստանը մտահոգված է ոչ միայն սլավոնների, այլև Թուրքիայի ողջ քրիստոնյա բնակչության բարեկեցությունը ապահովելու մասին մարդասիրության զգացումից դրդված...»²³:

Սան-Ստեֆանոյի նախնական հաշտության պայմանագրի մեկ այլ՝ 19-րդ հոդվածով Ռուսաստանը ձեռք էր բերում Կարս, Բայազետ, Ալաշկերտ հայկական քաղաքներն՝ իրենց շրջաններով:

Սակայն մեծ տերությունները չէին կարող հանդուրժել Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդումը թե՛ Ասիական, թե՛ Եվրոպական Թուրքիայում, և նրանք Ռուսաստանին ստիպեցին Բեռլինի համաժողովական վեհաժողովում (1878 թ. հունիսի 13-ից հուլիսի 13-ը - Հ. Կ.) վերանայել Սան-Ստեֆանոյի նախնական հաշտության պայմանագրի կետերը: Վեհաժողովի որոշմամբ Ռուսաստանը Թուրքիային վերադարձրեց Բայազետը և Ալաշկերտն իր հովտով (Էրզրումը մինչ այդ էր վերա-

դարձվել): Ռուսաստանին մնացին միայն Արդահանը, Կարսը, ինչպես նաև Բաթումը: Բեռլինի պայմանագրում Հայկական հարցին նվիրվեց 61-րդ հոդվածը, որը սկզբունքորեն տարբերվում էր Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածից, և դա՝ ի վնաս հայերի: Այսպես, եթե Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով բարեփոխումները Արևմտյան Հայաստանում պետք է իրագործվեին ռուսական զորքերի ներկայության պայմաններում, ինչը որոշակի երաշխիք էր դրանց իրագործման համար, ապա ըստ Բեռլինի պայմանագրի՝ ռուսական զորքերը դուրս էին բերվում, և այդ խնդրի կարգավորումը թողնվում էր Թուրքիայի հայեցողությանը՝ մեծ տերությունների վերահսկողության ներքո:

1878 թ. մայիսին արդեն պարզ էր դարձել, որ Իզմատևը չի մասնակցելու Բեռլինի վեհաժողովին: Երբ Իզմատևին պարզ դարձավ, որ ինքն ընդգրկված չէ ռուսաց պատվիրակության կազմում Բեռլինի վեհաժողովին մասնակցելու համար, վերջինս, ցուցաբերելով իսկական քաղաքացուն հատուկ գծեր և պետական մոտեցում, մի կողմ թողեց անձնական վիրավորանքը իրեն և որոշեց Գորչակովին ներկայացնել «Հնարավոր վիշումները Անգլիային» խորագրով գեկուցագիրը²⁴: Այդ փաստաթղթում առաջարկվում էր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը քննարկելիս «պահանջել Թուրքիայից մատնացույց անել այն բարենորոգումները, որոնք նա կանցկացնի Ասիայում քրդերի, չերքեզների և այլոց գազանություններից հայ բնակչությանը պաշտպանելու և քրիստոնյա բնակչության անձնական անվտանգություն տրամադրելու համար»²⁵:

Հայ հասարակական գործիչներին Իզմատևի՝ վեհաժողովին չմասնակցելու լուրը հուսալքեց: Այս մասին Իզմատևն իր նոթերում գրում էր. «Խորեն արքեպիսկոպոսը ինձ մայիսի 24-ին Պետերբուրգ մամակ գրեց, որում նշվում էր. «Մեզ համար կրկնակի ցավալի է այն փաստը, որ Բեռլինի կոնգրեսի ընթացքում Դուք մեր կողքին չեք լինելու. բոլորից լավ Դուք կկարողանայիք մեզ պաշտպանել և մեր ծանր վիճակը Եվրոպային նկարագրել, լինեիք մեր կողքին, մեր լավագույն հովանավորը: Դուք կկարողանայիք ավարտին հասցնել ձեր կողմից սկսած մեր ազատագրումը: Բեռլինի կոնգրեսը ինչ որոշում էլ կայացնի, անձամբ ես և մեր երկիրը չենք մոռանա այն ամենը, ինչ դուք կատարեցիք մեր երկրի փրկության համար»²⁶:

Այսպիսով, ինչպես Սան-Ստեֆանոյի մախմական հաշտության 16-րդ, այնպես էլ Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածներով Հայկական հարցը դարձավ միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա: Սակայն այս հարցի մախապատրաստման գործում մեծ դեր խաղաց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը և Կ.-Պոլսի հայկական վերնախավը:

**N. P. IGNATEV AND THE ARMENIAN QUESTION IN THE PERIOD
BETWEEN THE TREATY OF ADRIANOPLE AND THE PRELIMINARY
TREATY OF SAN-STEFANO**

Well-known diplomat of the XIX century Ignatev N. P. played a positive role in the fate of the west Armenians. Due to his permanent efforts in the Treaty of San Stefano signed in 1878 a special Paragraph 16 was added about the application of reforms in Western Armenia. For the first time mentioning lawful claims of Western Armenians in the official diplomatic documents, the words “Armenia” and “Armenian Question” appeared in the terminology of international diplomacy. In the preparatory phase of the formulation of Paragraph 16 the Armenian patriarch Nerses Varzhabedian and Armenian leaders in Constantinople actively helped to Russian diplomats.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒՅՈՒՆՆԵՐ

1. Мусский И., Сто великих дипломатов, М., 2001, с. 415.
2. Մուրադյան Մ., Մինասյան Է., Ռուսաց դիվանագիտությունը միջազգային հարաբերությունների համակարգում (XVIII-XIXդդ.), Ե., 2005, էջ 494:
3. Կիրակոսյան Ջ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), Ե., 1978, էջ 109:
4. Գալոյան Գ., Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը Բեռլինի 1878 թվականին նախորդող շրջանում, Հայաստանի ԳԱԱ «Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների», Ե., 1996, N 3, էջ 7:
5. Ներսես Վարժապետյան (1837-1884 թթ.) 1874-1888 թթ.-ին զբաղեցրել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի պաշտոնը:
6. Саркисян Е., Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв., Е., 1972, с. 88.
7. Նուբար Փաշա Նուբարյանը (1825-1899 թթ.) եղել է եգիպտահայ պետական-քաղաքական խոշոր գործիչ:
8. Կիրակոսյան Ջ., նշվ. աշխ., էջ 129:
9. Записки Н. П. Игнатьева о его пребывании в Константинополе в 1864-1874гг., Русская Старина, т. 158, М., 1914, с. 46-47.
10. Саркисян Е., նշվ. աշխ., էջ 89:
11. Սարուխան, Հայկական խնդիրն եի Ազգային Սահմանադրութիինը Թիբրիսյում (1860-1910), հ. Ա, Թիֆլիս, 1912, էջ 281:
12. Игнатьев Н., Сан-Стефано, Исторический Вестник, т. 140, М., 1915 апрель, с. 53.
13. Կիրակոսյան Ջ., նշվ. աշխ., էջ 132:
14. Սարուխան, նշվ. աշխ., էջ 283:

15. Իզմիրյան Կ., Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին եւ ներկային, Պեյրուք, 1964, էջ 88-89:

16. Игнатьев Н., Сан-Стефано, Исторический Вестник, т. 142, М., 1915 октябрь, с. 85-86.

17. Սարուխան, նշվ. աշխ., էջ 283:

18. Նույն տեղում, էջ 284-285:

19. Игнатьев Н., Сан-Стефано, Исторический Вестник, т. 139, М., 1915 январь, с. 44.

20. Սարուխան, նշվ. աշխ., էջ 285:

21. Սարուխան, նշվ. աշխ., էջ 289-290: Նկատենք, որ փետրվարի 2-ին (14) Անգլիայի վարչապետ Դիզրաելու հրամանով անգլական նավատորմը մտել էր Մարմարա ծով և խարխախ գցել Պրինցեւյան կղզիների մոտ:

22. Schoroff A., Les reformes et la protection des chrétiens en Turquie 1673-1904, Paris, 1904, p. 362-363.

23. Игнатьев Н., Сан-Стефано, Исторический Вестник, т. 142, М., 1915 октябрь, с. 85-88.

24. Մուրադյան Մ., Սինապյան Է., նշվ. աշխ., էջ 523:

25. Игнатьев Н., Сан-Стефано, Исторический Вестник, т. 140, М., 1915 апрель, с. 45.

26. Игнатьев Н., После Сан-Стефано, Исторический Вестник, т. 144, М., 1916 май, с. 336.